

VERHAAL EN VERLEDEN

Over de narratieve kenmerken van geschiedschrijving

Job van Schaik

In het dagelijkse leven van mensen spelen verhalen een belangrijke rol. We vertellen elkaar verhalen over onze belevenissen, en we vertellen verhalen na die we van anderen hebben gehoord. Ook lezen we dagelijks verhalen in de krant over de lotgevallen van andere mensen, en kijken we naar verhalen die op de televisie worden getoond in soaps, dramaseries en films. We luisteren naar verhalen die worden verteld in vraaggesprekken op de radio of in talkshows op de televisie, en we gaan naar de bioscoop of naar het theater om naar verhalen te kijken. Kortom: verhalen vormen een belangrijk medium waarmee we - op een specifieke wijze - uitdrukking geven aan de wereld waarin we leven.

Ook binnen diverse wetenschappen speelt het narratieve een rol. Verhalen worden bijvoorbeeld gebruikt ter illustratie van abstracte denkbeelden. Maar ook als bron van informatie zijn verhalen soms interessant. Daarnaast wordt er de laatste decennia, met name binnen de menswetenschappen, steeds meer aandacht besteed aan de verhalende aspecten van het wetenschappelijke *discours*. Aansluitend bij dit laatste wil ik in deze bijdrage nader ingaan op de narratieve kenmerken van de academische geschiedschrijving. Ik zal daarbij - als kanttekening in de marge van de geschiedfilosofische discussie over de narratieve aspecten van het historiografische *discours* - eerst stilstaan bij de vraag wat nu eigenlijk onder een verhaal verstaan moet worden. Vervolgens zal ik de rol van het verhaal binnen de geschiedswetenschap belichten. In welke mate kunnen geschiedkundige teksten verhalend worden genoemd? En welke functie vervult narratieve representatie binnen de academische geschiedschrijving? In het verlengde hiervan zal ik ten slotte ook nog enige aandacht besteden aan de ervaringsdimensie van verhalen.

Narratieve representatie

Een verhaal is te definiëren als een representatie van menselijke handelingen, gesteld in concrete termen.¹ Concrete menselijke handelingen en de gebeurtenissen die daarmee samenhangen, worden in een verhaal op een bepaalde manier geordend. Er wordt betekenis toegekend aan de afzonderlijke handelin-

1 Zie B. van Heusden en E. Jongeneel, *Algemene literatuurwetenschap. Een theoretische inleiding* (Groningen 1993) 73-77, waarop deze begripsbepaling grotendeels is gebaseerd.

gen door de ene handeling te interpreteren in het licht van de andere: er wordt een verband gelegd. Bovendien worden de handelingen afgebakend, er wordt een begin en een einde vastgesteld. Onder menselijke handelingen wordt hierbij verstaan: handelingen waarbij betekenis wordt toegekend aan problemen die ontstaan in de interactie met de ons omringende wereld. Dit doen we onder meer met behulp van taal en van beelden. Zo ordenen we onze omgeving op een betekenisvolle manier. Natuurlijk wordt menselijk gedrag mede bepaald door instinctmatig gedrag en reflexhandelingen, maar dit zijn dan ook geen specifiek *menselijke* handelingen. Wat mensen onderscheidt van andere dieren is juist het vermogen tot betekenisgeving. Terwijl alle andere diersoorten in hun gedrag situatiegebonden zijn en min of meer direct reageren op problemen die zich voordoen in hun leefomgeving, kan de mens bewust reflecteren op deze problemen, alvorens te reageren. Dit bewuste handelen, dat onder meer ten grondslag ligt aan het vermogen onderscheid te maken tussen heden en verleden, is het onderwerp van narratieve representatie.²

Menselijk handelen wordt echter niet alleen door middel van verhalen gerepresenteerd. Economische of psychologische theorieën zijn eveneens representaties van menselijk handelen. Een verhaal onderscheidt zich van een theorie over menselijk handelen door haar concrete karakter. Verhalen zijn concreet bepaald wat betreft tijd, plaats en personen. In verhalen hebben mensen een naam, en de concrete (individuele, tijd- en plaatsgebonden) problemen die deze individuen nopen tot handelen, worden in verhalen uitgebeeld. In theorieën wordt daarentegen geabstraheerd van de individuele personen en concrete gebeurtenissen, om zo de gemeenschappelijke, algemene kenmerken van het menselijk handelen te achterhalen.³

Bij narratieve representatie wordt dus de concrete, individuele ervaring van het probleem dat ontstaat in de interactie met de leefomgeving, zelf uitgebeeld. Het tegenstrijdige en ambigue dat deze problematische bestaanssituaties kenmerkt, wordt niet weggemoffeld of opgeheven. Deze uitbeelding van ambiguïteit (tegenstrijdigheid) is ook wat het verhaal tot een vorm van artistieke representatie maakt. Bij andere wijzen van representatie wordt namelijk getracht het probleem (de ambiguïteit) op te heffen of te verdoezelen.

2 Zie voor een beschrijving van de evolutie van dit typisch menselijke vermogen M. Donald, *Origins of the modern mind. Three stages in the evolution of culture and cognition* (Cambridge Mass. en Londen 1991). Met name de ontwikkeling van de menselijke hersenen is hierbij van cruciaal belang geweest. Zie voor de neurobiologische structuur van het menselijk bewustzijn bijvoorbeeld G.M. Edelman, *Bright air, brilliant fire. On the matter of the mind* (New York 1991).

3 Een voorbeeld hiervan is deze paragraaf waarin ik de algemene kenmerken van het narratief representeren probeer aan te geven. Ook narratieve representatie is immers een menselijke handeling waarmee we betekenis toekennen aan de wereld om ons heen.

Geschiedfilosofie en verhaal

In de geschiedfilosofie is het medium waarvan historici zich bedienen nu al weer geruime tijd onderwerp van discussie. De reflectie op de structurering van het geschiedkundige teksten heeft ertoe geleid dat veel geschiedfilosofen zich tot de literatuurwetenschap hebben gewend. Met name de narratologie, waarbinnen men zich bezighoudt met de studie van verhalende teksten, voorzag in de behoefte aan een instrumentarium dat de analyse van de structuuraspecten mogelijk maakt. Een onbedoeld gevolg van deze wending tot de narratologie is het dubbelzinnige, verwarrende gebruik van het begrip 'verhaal'. Ik zal dit verduidelijken.

Binnen de narratologie wordt onderscheid gemaakt tussen de gerepresenteerde handelingen enerzijds, en de handeling van het representeren anderzijds. Bij de analyse van de gerepresenteerde handelingen wordt gepoogd antwoord te geven op de vraag: *wat* wordt er verteld in het verhaal? Welke motieven zijn te onderscheiden? Wat voor soort handelingen voeren de personen in het verhaal uit? Bij de analyse van de handeling van het representeren (de vertelstructuur) richt men zich op de vraag: *hoe* wordt het verhaal verteld? Welke procédés worden toegepast bij de verwerking van de verhaalde gegevens? Hierbij komen zaken aan de orde als de volgorde waarin de motieven van het verhaal worden gepresenteerd, de relatie van de verteller van het verhaal tot dat wat wordt verteld, en dergelijke.

Een fout die veel geschiedfilosofen maken, is dat de instrumenten die bedoeld zijn voor de analyse van de vertelstructuur van verhalen worden toegepast op geschiedkundige teksten die vaak slechts ten dele narratief zijn.⁴ Dat wil zeggen: ook de argumentatiestructuur van het geschiedkundige betoog wordt geanalyseerd met behulp van narratologische gereedschap. Zo wordt een begrip als 'plot' maar al te vaak gebruikt om de organisatiestructuur van geschiedkundige teksten te ontrafelen, ook als er geen sprake is van een concrete uitbeelding van menselijk handelen. Binnen de geschiedtheorie (en veel andere menswetenschappen) is aldus een integraal onderdeel van het verhaal - namelijk: de handeling van het representeren, het vertellen - losgeweekt van waar het bij verhalen eigenlijk om draait, namelijk, de representatie van concreet menselijk handelen. Een gevolg hiervan is dat het verhaalbegrip verwaterd is en onder meer als synoniem is gaan gelden voor elke vorm van structurele organisatie van een tekst. In het verlengde hiervan zijn ook begrippen als 'het literaire' of 'het poëtische' ernstig geïnflateerd. De retorische middelen die een historicus hanteert om zijn lezers te overtuigen, de logisch-verklarende of synthetiserende verbanden die een historicus legt, de argumentatiestructuur, de

4 Zie bijvoorbeeld: F.R. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis* (Groningen 1990), H. White, *The content of the form* (Baltimore en Londen 1987), H. Kellner, *Language and historical representation* (Londen en Madison 1989).

vaak impliciet politieke stellingname van de historicus, al deze zaken worden tot de 'narratieve' en/of 'literaire' vormgeving van de geschiedkundige tekst gerekend. Tegelijkertijd wordt het begrip 'verhaal' echter ook gebruikt in de eigenlijke betekenis als representatie van concreet menselijk handelen. Het gevolg is dat de discussie over de verhalende kenmerken van geschiedkundige teksten op zijn zachtst gezegd nogal verwarrend is.⁵

Geschiedschrijving en verhaal

Het zal duidelijk zijn dat menselijk handelen het centrale onderwerp van de geschiedschrijving vormt. Ook is het zonneklaar dat de historicus zich niet in eerste instantie bezighoudt met het opstellen van theorieën over menselijk handelen. Een theorie is immers in essentie niet-historisch. In het algemeen kunnen we stellen dat de geschiedschrijver gericht is op het beschrijven van de kenmerken van menselijk handelen die typerend zijn voor een bepaalde periode uit het verleden. Historische kennis is kennis van gewoontes en gebruiken.⁶ Het doel van de historicus is het eigene en specifieke van het verleden naar voren te brengen, in relatie tot het heden.

In hoeverre de historicus hierbij verhalen vertelt, hangt af van verschillende factoren die in elk geschiedkundig werk weer anders kunnen zijn ingevuld. Gegeven de aard van historische kennis behoort de representatie van het concrete echter niet tot het eigenlijke object van de geschiedschrijving. Evenals het algemeen menselijke zijn ook unieke, concrete ervaringen namelijk in essentie niet-historisch: ze zeggen niets over de culturele conventies die het handelen daar en toen reguleerden. Individuele handelingen zijn slechts historisch voor zover ze typisch genoemd kunnen worden voor het menselijk gedrag in een bepaalde periode en plaats. Toch ontkomt de historicus er vaak niet aan om aandacht te schenken aan concreet menselijk handelen, al was het maar het handelen van helden, vorsten en andere invloedrijke personen.

De laatste decennia is echter binnen de geschiedwetenschap een tendens waar te nemen naar een meer verhalende vorm van geschiedschrijving. Daarbij gaat het om geschiedkundige representaties die niet de grote lijnen van de geschiedenis belichten maar juist kleine, voorheen als onbeduidend aangemerkte aspecten van het verleden tot onderwerp hebben. In deze werken speelt concreet menselijk handelen een belangrijke rol. Zo wordt bijvoorbeeld in *De terugkeer van Martin Guerre* van Natalie Zemon Davies⁷ uitgebreid ingegaan op

5 Daar komt nog bij dat veel geschiedfilosofen redeneren vanuit hun eigen, vaak particuliere opvattingen over menselijk handelen (of representatie), hetgeen de inzichtelijkheid niet bepaald verhoogt.

6 Zie B. van Heusden, *Why literature? An inquiry into the nature of literary semiosis* (Groningen 1994) 212-213.

7 N. Zemon Davies, *De terugkeer van Martin Guerre. Historische reconstructie van een legende 1548-1560* (Amsterdam en Brussel 1985).

het leven van concrete historische personen. Wat echter opvalt, is dat de weergave van het handelen van deze personen voortdurend wordt verbonden met de gewoontes en gebruiken die typerend zijn voor de tijd waarin zij leefden. Op zoek naar de historische betekenis van het verhaal over de boer Martin Guerre pendelt Zemon Davies heen en weer tussen het vertellen van een verhaal en de beschrijving van de culturele codes die typerend zijn voor het plattelandsleven in die tijd. Er bestaat een spanning tussen de uitbeelding van het individuele, concrete leven van Martin Guerre en de beschrijving van de historische conventies.⁸ Niet voor niets stelt Zemon Davies in de inleiding te streven naar inzicht in de gevoels- en belevingswereld van de plattelandsbevolking in het Frankrijk van de zestiende eeuw. Het verhaal over Martin Guerre is dan ook niet zozeer op zichzelf interessant maar omdat het ons de sfeer toont van een algemene belevingswereld. Het is wat dit betreft tekenend dat Zemon Davies ook gebruik heeft gemaakt van historische kennis over de gewoontes en gebruiken van die tijd bij de - noodgedwongen veelal speculatieve - uitbeelding van Martin Guerre's leven. Als gevolg hiervan is deze uitbeelding slechts in beperkte mate concreet van aard, wat het verhalende karakter van deze studie nog verder vermindert.

Ook in Carlo Ginzburgs studie *De kaas en de wormen*⁹ staat een concrete historische persoon centraal. Ginzburg schetst een beeld van de wereld van de zestiende-eeuwse molenaar Menocchio, waarbij hij vooral ingaat op diens religieuze denkbeelden en activiteiten. Ook hier wordt de uitbeelding van het handelen van een concreet individu gekoppeld aan inzicht in gebruiken en gewoontes, maar minder nadrukkelijk. Ginzburg zegt hierover in het voorwoord dat Menocchio niet beschouwd mag worden "als een 'typische' (in de zin van 'gemiddelde', 'statistisch meest voorkomende') boer van zijn tijd".¹⁰ Maar, zo stelt hij vervolgens, ook een uitzondering kan representatief zijn doordat hij de grenzen van de cultuur van zijn tijd blootlegt. De representatie van Menocchio's leven, en dan met name zijn religieuze handelen, is evenwel concreet van aard. Dit is echter niet zozeer te danken aan het benadrukken van Menocchio's uitzonderingspositie als wel aan de gedetailleerde bronnen waarover Ginzburg beschikte.

Een historicus richt zich bij de representatie van menselijke handelingen per definitie niet alleen op de vragen 'wie?', 'wat?', 'waar?', en 'wanneer?', maar koppelt daar de vragen 'waarom' en 'hoe?' aan vast. Als er al een verhaal wordt verteld, dan vindt dat plaats binnen een theoretiserend kader. De verhalende,

8 Meteen aan het begin van het eerste hoofdstuk komt deze spanning al naar voren: "In 1527 lieten de boer Sanxi Daguerre, zijn vrouw, zijn zoontje en zijn broer Pierre hun familiebezittingen in Frans Baskenland achter zich en verhuisden naar een dorp in het graafschap Foix; een voettocht van drie weken. *Het was geen gebruikelijke stap voor een Bask. Niet dat de inwoners van de Labord huismussen waren maar [...]*" (cursivering JvS).

9 C. Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (z.p. 1989).

10 Ginzburg, *De kaas en de wormen*, 21.

concrete aspecten worden in de geschiedschrijving dan ook bedekt door middel van een overkoepelende, abstraherende argumentatiestructuur. Meer dan een verteller van verhalen is de historicus een argumenterend commentator die ter verantwoording kan worden geroepen door vakgenoten. Een historicus tracht controleerbare en coherente uitspraken te doen over het verleden. Dit geldt ook voor werken als die van Zemon Davies en Ginzburg waarin het verhalende een belangrijke rol speelt. Zo functioneert het verhaal over Menocchio in *De kaas en de wormen* binnen het cognitief georiënteerde betoog van de studie. Ginzburg reflecteert niet alleen op de ratio van Menocchio's handelen - waarbij hij alle gebruikte verhaalgegevens in de noten verantwoordt -, zijn betoog wordt bovendien omkaderd door theoretische reflectie op de volkscultuur. Hij abstraheert van het concrete verhaal door uitspraken te doen over de volkscultuur. Ook de historicus Ginzburg streeft primair naar inzicht in het handelen van de historische personen. En in *De terugkeer van Martin Guerre* wordt het verhaal voortdurend van commentaar voorzien. Zemon Davies analyseert de verhaalgegevens en abstraheert van het concrete handelen. Dit abstraherende kader vormt mijns inziens de kern van het betoog. Het verhalende functioneert in dienst hiervan.

Geschiedschrijving waarin kleine gebeurtenissen en het concrete handelen centraal worden gesteld, sluit het aanbrengen van logische verbanden door middel van verklaringen en reflectie dus allerm minst uit. Het moge echter duidelijk zijn dat in de hier aangehaalde werken de uitbeelding van het concrete menselijk handelen niet alleen als illustratie wordt gebruikt, maar tevens een substantieel onderdeel van het historische *discours* uitmaakt. Geschiedkundige teksten zijn evenwel nooit echt verhalend: dit is in tegenspraak met het karakter van geschiedkundige kennis.

Een uitzondering die deze regel onbedoeld bevestigt, is *Dead certainties* (*Unwarrented speculations*) van Simon Schama.¹¹ In dit werk spot Schama met alle wetenschappelijke conventies. In de verhalen (en een schilderijinterpretatie) waaruit *Dead certainties* bestaat, heeft Schama gepoogd de ambiguïteit van de concrete, individuele bestaanssituaties te handhaven, zoals hij in het nawoord verklaart. Hij ziet af van reflectie, analyse of verklaring: Schama wil het verleden in al zijn concreetheid tonen. De beschrijving van conventies wijkt hier voor de uitbeelding van het concrete. Toch is ook hier nog een overkoepelend perspectief aanwezig dat beslissend is voor de receptie van dit werk als geschiedkundige tekst. Met zijn nawoord plaatst Schama zich namelijk midden in het geschiedfilosofische debat over de kenbaarheid van het verleden. Terwijl de (fictieve) vertellers van de verhalen overduidelijk niet met Schama mogen worden vereenzelvigd, is dit nawoord geplaatst buiten de lijst van zijn (literaire) verhalen. De auteur van het nawoord is dan ook aanspreekbaar als de historicus Simon Schama, hetgeen het werk als geheel een tweeslachtig karakter geeft. Bovendien illustreert *Dead certainties* in feite de onmogelijkheid van het 'ge-

11 S. Schama, *Dead certainties* (*Unwarrented speculations*) (New York 1991).

schiedverhaal'. Sommige hoofdstukken uit het eerste deel van *Dead certainties*, dat de dood van generaal Wolfe behandelt, kunnen nog gelezen worden als een aanvulling op het bestaande beeld van deze beroemdheid uit de Amerikaanse geschiedenis. Maar de historiografische relevantie van het tweede deel, dat gaat over de moord op ene George Parkman, is nogal twijfelachtig. Wat komen we uit dit verhaal te weten over het verleden? Het verhaal verschaft nauwelijks inzicht in de historische realiteit waarin George Parkman en zijn moordenaar leefden. Het is een detective-verhaal over de afwikkeling van een moordzaak, die per saldo niet veel afwijkt van een aflevering van *Derrick*. Slechts dankzij de professie van de auteur en de inhoud van het nawoord beschouwen we dit werk nog als geschiedschrijving.

Concluderend kunnen we dan ook stellen dat de binnen de geschiedfilosofie veelvuldig gehanteerde term 'geschiedverhaal' als aanduiding voor geschiedkundige representaties als die van Ginzburg en Zemon Davies misleidend is. Niet alleen is een verhaal, als representatie van concrete menselijke handelingen, in wezen niet-historisch. De verhalende elementen zijn bovendien vrij strak omsloten door een theoretiserend betoog, waarin wordt geabstraheerd van het concrete handelen. De term 'geschiedverhaal' is dan ook een *contradictio in terminis*.

Verhaal en (historische) ervaring

Ook in memoires en historische romans worden verhalen verteld over het verleden. Hier ontbreekt echter het wetenschappelijke kader dat de narrativiteit van geschiedschrijving in toom houdt. Het verhalende staat in memoires of historische romans doorgaans centraal maar ook hier is geen sprake van 'geschiedverhalen': voor zover er sprake is van representatie van historische conventies dan is dat een neveneffect of een middel tot iets anders. Het historische is hier decor, waarbij het belang dat aan dit decor wordt toegekend per werk kan verschillen. Hella Haasse heeft dit met betrekking tot de moderne historische roman als volgt geformuleerd:

Het historische [is] volstrekt functioneel met betrekking tot wat de schrijver vanuit innerlijke gedrevenheid móet verbeelden. Of er nu sprake is van een kroniek- of dagboekachtige toon [...], of er een sprookjesachtige of mythologische sfeer heerst [...], of er een suggestie gewekt wordt van Oudheid, Middeleeuwen of Rococo, van welk verleden dan ook, het historische is altijd ondergeschikt aan de imaginatie, het is een middel om een zekere afstand te kunnen nemen tot de eigen werkelijkheid en inzichten met betrekking tot wezenlijke vraagstukken onder woorden te kunnen brengen.¹²

12 H. Haasse, 'De moderne historische roman', in: Idem, *Bladspiegel. Een keuze uit de essays* (Amsterdam 1985) 163.

De uitbeelding van het verleden in historische romans en in memoires is onlosmakelijk verbonden met problematische ervaringen van de auteur. Zo wordt bijvoorbeeld in de historische romans van Louis Paul Boon uitdrukking gegeven aan een inherent tegenstrijdige werkelijkheidservaring. De in de historische romans uitgebeelde menselijke handelingen staan in dienst hiervan. De problematiek van de zestiende-eeuwse geuzen en van de socialisten en anarchistten uit het negentiende-eeuwse stadje Aalst, hun handelingen, en het resultaat van hun handelen, zoals dat is uitgebeeld in romans als *Het geuzenboek*, *Pieter Daens* en *De zwarte hand*, vormen een afspiegeling van een probleem dat ook in Boons andere, niet-historische werken wordt gethematiseerd. De uitbeelding van de historische personen en gebeurtenissen fungeert hier als middel bij het uitbeelden van een bepaalde problematiek waar de auteur middels zijn literaire werk vat op probeert te krijgen.

Door middel van verhalen wordt een ervaring opgeroepen. De lezer wordt in staat gesteld zich in te leven (zich te verplaatsen) in de concrete problematische situaties waarin de uitgebeelde personen zich bevinden.¹³ Binnen de academische geschiedschrijving kunnen verhalen van aanvullende waarde zijn mits ze zijn ingekaderd in een abstraherend betoog. Zo kan aan historische kennis een extra dimensie worden toegevoegd doordat inzicht wordt verschaft in de concrete toepassing van historische conventies en in de spanning tussen die conventies en concrete bestaanssituaties. In *De kaas en de wormen* bijvoorbeeld, weet Carlo Ginzburg door middel van de verhalende uitbeelding van Menocchio's handelen diens dilemma's invoelbaar te maken voor de lezer. De lezer wordt in staat gesteld om - op veilige afstand van de inquisitie - Menocchio's problematiek opnieuw te ervaren, waarmee het begrip voor Menocchio en zijn tijd wordt verdiept.

13 In *De historische ervaring* (Groningen 1993), stelt F.R. Ankersmit: "Het verhaal doodt de ervaring, en omgekeerd" (6). Ankersmit hanteert het begrip verhaal echter als synoniem voor een afsluitende, synthetiserende constructie waarin geen ruimte is voor ambiguïteit of het concrete (zie ook hiervoor). Ook het begrip ervaring is bij hem anders ingevuld dan hier.